

УДК 811.161.2

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНЕ Й КОГНІТИВНЕ ПІДГРУНТЯ МОДЕЛІ ПОРОДЖЕННЯ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ

Селиванова О.О.

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна*

У статті запропонована принципово нова модель породження номінативних одиниць, що ґрунтується на доробку Московської психологічної школи, положеннях сучасної когнітивної семантики, концепції зв'язку думки та слова О.О. Потебні, психологічних теоріях організації пам'яті та взаємодії свідомих і позасвідомих процесів у мовленнєвій діяльності.

Ключові слова: апперцепція, інтеріоризація, внутрішнє програмування, мотиваційна база, ономасіологічна структура, ментально-психонетичний комплекс

Актуальність. Домінування в сучасному мовознавстві функціонального й когнітивного підходів до дослідження мови й мовлення на тлі виокремлення нової синергетичної загальнонаукової парадигми визначає посилення уваги до динамічних процесів у мовній системі, до аналізу їхньої внутрішньої та зовнішньої детермінованості різними чинниками, що зумовлюють самоорганізацію та стабілізацію системи й подолання нею руйнівних тенденцій. З огляду на переорієнтацію сучасного епістемологічного поля науки про мову, як уважають дослідники, з розуміння на пояснення, зі структурації на дисперсність, із цілеспрямованості на гру, із відчуження на співучасть, із результату на процес [25, с.123-124], мова розглядається як „найкраще вікно до знання” [23, с.109], як явище, „вплетене до всіх видів людської діяльності” [10, с.11], як феномен буття народу, у якому відтворена еволюція пізнавальної здатності етносу.

Найбільш показовим у такому аспекті є масив номінативних одиниць різного статусу (від дериватів до складених найменувань) у будь-якій мові. Дослідження процесу його формування сприяє встановленню закономірностей переведення результатів категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду народу в мовний формат. У цьому аспекті особливої ваги набуває реконструкція операцій, які передують творенню ономасіологічних структур найменувань, тобто моделювання номінативного процесу.

Метою нашої статті є спроба реконструкції процесу номінації на підставі його моделювання як формалізованого та спрощеного представлення ланок та рівнів отримання „тілом” знака відповідного змісту. Цей процес опосередкований мотивацією – наскрізною лінгвопсихоментальною операцією взаємодії різних пізнавальних функцій свідомості та компонентів структури знань про позначене, яка зумовлює структурно-семантичну залежність твірних і похідних мовних знаків. Модель продукування

номінативних одиниць організована за принципом гомоморфізму, згідно з яким усе, що є в моделі, має місце в модельованому процесі, але не все, наявне у процесі, представлено в моделі [18, с.385].

Модель породження номінативних одиниць ґрунтується на концепції зв'язку думки та слова О.О. Потєбні, на доробку радянської школи мовленнєвої діяльності і далі психолінгвістики (Л.С. Віготський, О.М. Леонтьєв, О.О. Залевська, Т.В. Ахутіна, О.Р. Лурія, М.І Жинкін та ін.), а також на постулатах сучасної когнітивної семантики щодо значення як конвенційного результату категоризації та концептуалізації світу представниками певного етносу й культури, що відображає досвід, знання, відчуття людини, які можуть і не відповідати дійсному стану справ (Дж. Лакофф, Ж. Фоконьє, А. Ченкі, Б. Рудзка-Остін та ін.). Модель ураховує положення про інтеграцію в пізнавальній діяльності свідомих і позасвідомих процесів.

Використання термінологічної сполуки „модель породження” здійснюється насамперед за традицією, оскільки „поняття породження мовлення, що виникло первинно у трансформаційній граматиці й мало скоріше метафоричний зміст, дуже швидко виходить за межі генеративної, породжувальної граматики й підхоплюється дослідниками, далекими від цього напрямку” [22, с.4]. Натомість, О.О. Залевська підкреслює, що термін „породження мовлення” зазвичай уживається тими, хто базується на генеративній граматиці Н. Хомського, традицією ж вітчизняної психолінгвістики є використання терміна „продукування мовлення”, який акцентує увагу на поступальному русі до відповідного продукту [7, с.203-205].

На відміну від процесів продукування мовлення, породження номінативної одиниці здійснюється переважно в мовній системі згідно з її закономірностями. О.С. Кубрякова першою побачила придатність моделей породження мовлення для пояснення ономазіологічного механізму. Вона наголошувала: „Чимало дослідників цілком слушно зазначають, що дослідження мовленнєвої діяльності як процесу важливе й саме по собі, повинне здійснюватися в ім'я вирішення більш значущого завдання -- воно повинне стати джерелом нового пояснення теоретичного підґрунтя граматики й інших лінгвістичних дисциплін, а можливо, -- й розуміння цілого ряду мисленнєвих і когнітивних явищ” [22, с.23]. У книзі „Номінативный аспект речевой деятельности” дослідниця торкається проблеми співвідношення актів номінації та предикації, проєктуючи процес найменування на специфіку мовленнєвої діяльності людини. Вона вважає за необхідне „описати шляхи переходу від знаків-суджень до знаків-найменувань” [9, с.40] з огляду на канонізовану на той час у дериватології концепцію синтаксичної природи деривації, висунуту в русистичі ще Ф.І. Буслаєвим.

У словотворі в межах ономазіологічного підходу вже існувала модель словотворчої діяльності як переходу від думки до слова І.С. Торопцева. Модель містила шість ланок переходу: 1) підготовку ідеального змісту; 2) вибір мотивації (мотивації ознакою й мотивації всім змістом); 3) вибір твірного (слова, сполуки, першосигнальних ознак, звукових уявлень); 4) вибір способу словотворення, регламентований поняттями про способи словотворення і про творення аналогічних, близьких за значенням слів; 5) побудову звукової оболонки з основи твірного слова, звукової сторони похідного слова (при творенні звуконаслідувань) і словотворчих одиниць (афіксів та їхніх комбінацій); 6) зчеплення ідеального і матеріального при завершенні деривації [20, с.92-134]. Як підкреслювала казахський мовознавець Л.К. Жаналіна, ця модель „дає змогу побачити словотворчу діяльність „знизу”, атомарно й виявляє модельний характер діяльності людини в галузі словотворення” [6, с.103].

Розробки теорії мовленнєвої діяльності, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики та психології вможливають й інший бік бачення номінативного процесу – пояснення переходу від сприйняття властивостей того, що позначається, до зародження думки про нього й далі – до творення ономасіологічної структури найменування, а також переходу від творення номінативної одиниці до наділення його значенням, розвитку системи значень й отримання місця назви в парадигматичній і синтагматичній мережі зв'язків мовної системи.

Запропонована нами модель породження (продукування) номінативних одиниць має такі операційні ланки: I – апперцепції (психонетичний); II – інтеріоризації (когнітивний); III – внутрішнього програмування (превербальний); IV – селекції (номінативно-вербальний); V – парадигмізації й синтагмізації (системно-функціональний). Базовими постулатами цієї моделі є такі: 1) мислення не є єдиним пізнавальним механізмом людини, адже величезну роль у пізнанні позначуваного предмета чи явища або поняття виконують когнітивні функції відчуттів, почуттів, інтуїції та трансценденції, а також позасвідомі процеси, що відноситься до сфери психонетичного, на противагу мисленнєвому; 2) знання про позначуване набуваються людиною в індивідуальній або колективній пізнавальній діяльності шляхом обробки емпіричних даних, вилучених зі світу дійсності, або на підставі упорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду, що не має проєкції на реалії світу; 3) ономасіологічна структура найменування може мати первинний або вторинний характер: у першому випадку вона є новою в мові, хоч і створеною на базі наявних у мові морфем; у другому – уже наявне у мові найменування отримує новий зміст; 4) мовний знак має довільну природу відносно позначуваного й не відображає його, а лише конвенційно заміщує в кодовій системі мови; натомість, відносно інших знаків у мовній системі знак є здебільшого не випадковим і пов'язаним з іншими знаками відношеннями мотивованості й похідності; 5) вибір мотиватора й ономасіологічної структури детермінований внутрішньомовними закономірностями системи, процесами категоризації, стереотипізації й концептуалізації світу та внутрішнього досвіду етносом, архетипами колективного позасвідомого, умовами введення назви до мовлення, тексту тощо.

Першою ланкою моделі є апперцепція, що передбачає такі рівні: 1) мотиву – появи неясного бажання, пов'язаного з наступним формуванням установки; 2) сенсорно-моторного сприйняття позначуваного шляхом виокремлення його з ряду інших об'єктів; 3) гештальтування як творення індивідуального чуттєвого образу; 4) установки; 5) формування уявлення про позначуване. Виокремлення саме таких рівнів ґрунтується на порівнянні діяльності номінатора з мисленнєвим і мовленнєвим розвитком дитини. Швейцарський психолог і педагог Ж. Піаже виділив чотири стадії такого розвитку: сенсорно-моторну (допонятійного мислення); образного сприйняття світу (формування гештальтів); стадію мовного розвитку й абстрактної символізації [14]. Перші дві стадії відображають ознаки етапу апперцепції в нашій моделі як „не просто механічний запис стимулів, що поступають із зовнішнього світу до рецепторів органів чуття людини, а в найвищій мірі активну та творчу фіксацію структурних утворень” [1]. При встановленні рівневої структури цієї ланки породження номінативних одиниць ми керувалися також концепцією вмотивованості мовленнєвої діяльності Л.С. Виготського, який розглядав мотив як першу ланку фазово-ступеневої моделі продукування мовлення, що знайшло відображення в діяльнісних моделях представників Московської психологічної школи

О.Р. Лурія, О.О. Леонтєва, Т.В. Ахутіної, І.О. Зимньої, С.Л. Рубінштейна й ін. На відміну від мотиву як „деясного бажання” [3, с.163], „головної спонукальної сили у психічній діяльності, що виконує функцію регулятора поведінки” [5, с.58], установка, згідно з концепцією грузинського психолога Д.М. Узнадзе, є станом, що передує свідомим психічним процесам, впливає на їхній перебіг і виникає залежно від потреб організму й об’єктивних рівнів задоволення цих потреб [21]. Дослідник відмічав наявність подібної керівної інстанції й у сфері мислення, однак у цьому випадку діє вже свідомий мисленнєвий регулятор, який Л.С. Виготський називав установкою, а в сучасних теоріях його розглядають як інтенцію на етапі формування думки. Установка ж залучається у процесі гештальтування і сприяє творенню уявлення у вигляді наочно-образного знання, записаного до пам’яті, „оскільки сприйняття, яким би воно не було миттєвим, складається з численної кількості згадуваних елементів і є вже пам’яттю” [2, с.216].

Етап апперцепції в деяких номінативних актах може бути редукованим, зокрема, при створенні позначуваного предмета чи поняття самими номінаторами або у випадках категоризації чи оказіонального творення назви за принципом „глокої куздри”.

Другою ланкою в моделі породження номінативних одиниць є інтеріоризація як переведення уявлення про позначуване на довербально-мисленнєвий рівень поняття. Понятійні структури є результатом класифікаційного пізнання, адже певна кількість об’єктів може бути пізнаною на підставі фіксованої в пам’яті структури ознак [8, с.149]. Інтеріоризація передбачає узагальнення й отримання уявленням місця в мережі категоризації етносвідомості, що є першим кроком до значення ще не створеної форми знака. Цікаво, що в межах вербального мислення Л.С. Виготський розглядав три ступеня узагальнення: 1) синкрети; 2) комплекси; 3) поняття. Синкрети демонструють „беззв’язну зв’язність” предметів, об’єднаних на основі випадкових вражень. Комплекси, у тому числі псевдопоняття, поєднують чуттєві образи на основі будь-яких суб’єктивних чи суб’єктивно-об’єктивних зв’язків. На третьому ступені виникнення поняття дає змогу переходити від однієї ознаки до другої через загальне поняття [3, с.139]. Можливо, на цій підставі у сучасних психофізіологічних дослідженнях узагальнення є переходом від перцептивного еталона до прототипу й далі до поняття, причому „прототипні структури в когнітивних моделях представлені як орієнтири майбутнього застосування поняття” [4, с.19].

Тим самим, прототипізація є одним із рівнів інтеріоризації, наступним після узагальнення уявлення. Різке розуміння прототипу як сукупності спільних ознак предметів чи явищ одного класу або як найкращого зразка класу [13, с.50] відображає специфіку підходів до категоризації. Д. Герартс пояснює прототипну здатність мислення з огляду на постулати сучасної когнітивної психології: „когнітивна діяльність потребує поєднання двох принципів: структурної стабільності (structural stability) і гнучкої адаптованості (flexible adaptability)”. Тому прототип має сильний стабільний центр і більш аморфну, залежну периферію [24]. Впливовим процесом при формуванні поняття є стереотипізація, детермінована етнокультурними чинниками й архетипами колективного позасвідомого. Стереотипізація може мати як раціональне, так й ірраціональне, міфологічне підґрунтя, визначаючи фрагмент структури знань про позначене, який обирається на наступному етапі внутрішнього програмування мотиваційною базою майбутнього знака.

На етапі інтеріоризації відбувається концептуалізація як нарощування у процесі когнітивної діяльності інформації про позначуване. З огляду на численні дискусії із

приводу трактовки концепту, його обсягу та структури, ми вважаємо цілком слушно думку В.М. Телія про те, що концепт – це все те, що ми знаємо про об'єкт [19, с.97]. Ядром концепту, безперечно, виступає сформоване поняття. Структура концепту моделюється нами на базі ментально-психонетичного комплексу з огляду на те, що концепт є інформаційною структурою свідомості, у формуванні якого беруть участь різні пізнавальні механізми: від чуттєвої сфери до мислення, інтуїції, трансценденції й позасвідомого [16].

Третя ланка процесу породження номінативних одиниць є внутрішнім програмуванням їхньої мотиваційної бази і ґрунтується на концепції внутрішнього слова Л.С. Виготського [3, с.163], розвиненої її прихильниками в межах Московської психологічної школи. За образним висловленням дослідника, „думка-хмара виливає мовлення краплинами”. Згідно з положеннями про зв'язок думки та слова О.О. Потебні така процедура є „інструментом перекладання думки на іншу мову” [15]. При продукуванні мовлення внутрішнє програмування описане так: „сформована думка розділяється на окремі складники, препарується відповідно до структури майбутнього висловлення. Це етап підготовки думки до об'єктивації, етап початку мовномисленнєвої діяльності, пов'язаний із пошуком схеми майбутнього висловлення та його мовного типу” [22, 15].

На такому ще превербальному етапі застосовується рівень інтенції як задуму внутрішньої програми кодового переходу до вибору мотиваційної бази зі структури концепту й далі до формування ономазіологічної структури найменування. Мотиваційна база є нелінійною й містить, на думку О.О. Леонтьєва, упорядковану ієрархію пропозицій [12, с.114]. На наш погляд, при внутрішньому програмуванні активованим може бути будь-який фрагмент структури знань про позначене. У запропонованій нами моделі ментально-психонетичного комплексу пропозиційна (відносно істинна, несуперечлива) інформація інтегрована з асоціативно-термінальною (метафоричною), яка базується на знаковій переінтерпретації знань у термінах інших концептуальних сфер, на образному компоненті, а іноді – на архетипах колективного позасвідомого; а також із модусом – оцінно-емотивним компонентом, що корелює з аксіологізованими відчуттями, почуттями й емоціями – і концептуальним планом як прагматичним компонентом, який контролює відповідність концептуальної інформації умовам номінативного чи комунікативного актів.

Увага номінаторів у процесі найменування може бути сфокусована на пропозиції, асоціативно-термінальній частині концепту, його оцінці (модусному компоненті) або одночасно на кількох фрагментах структури знань про позначене. Таке положення, доведене нашими дослідженнями мотивації номінативних одиниць на матеріалі деяких мов, заперечує канонізовану в дериватології та фразеології тезу щодо синтаксичної природи процесів слово- і фразотворення. Чимало найменувань, дійсно, мають синтактикоподібну мотиваційну базу, а чимало фразем – вільний синтаксичний корелят-генотип, однак більшість мовних знаків створена на підставі асоціативного механізму використання знаків інших концептів за аналогією або шляхом несинтактикоподібної інтеграції пропозиційної інформації з метафоричною чи образною. В.М. Телія цілком слушно наголошує на тому, що ще на класичному етапі розвитку фразеології, який абсолютизував обов'язковість співвідношення фразеологізмів із їхніми вільними синтаксичними аналогами, визрівали ідеї, що виходили за межі пошуків такого синтаксичного співвіднесення [19, с.13]. Дослідження масиву дериватів, композитів,

складених назв і фразеологізмів, здійснені нами та прибічниками нашої концепції, зумовили створення принципово нової типології мотиваційних відношень (виокремлено пропозиційно-диктумний, асоціативно-метафоричний, модусний і змішаний типи мотивації [16; 17]).

Активация внутрішньої програми, згідно з положеннями конекціонізму, є створенням „пакетів інформації досимволічних одиниць” [11, 88], що висвічуються під час обробки знань, при одночасному гасінні інших фрагментів когнітивної структури. Американський дослідник З. Пилішин розглядає це явище як „зупинку й фокусування уваги на деяких пучках ознак”, що складаються у певні цілісності й підлягають подальшій обробці [26]. І. Шлезінгер кваліфікував подібний етап породження мовлення як коагуляцію – „комунікативне зважування”, тобто вибір із когнітивної моделі комунікативного центру майбутнього висловлення, що актуалізує протOVERBальні компоненти із чотирма правилами реалізації: 1) реляційним, яке приписує кожному протOVERBальному компонентові граматичні й фонологічні характеристики; 2) лексикалізацією, що обирає необхідні лексеми; 3) узгодженням; 4) інтонаційними правилами [27]. Як здається, коагуляція в номінативному процесі представлена не лише внутрішнім програмуванням мотиваційної бази, а й наступним етапом селекції мотиватора й формування ономазіологічної структури знака.

Четвертий етап у моделі породження номінативних одиниць є вербальним і має рівні: 1) вибору ономазіологічної ознаки (ознак) з активованої мотиваційної бази; 2) одночасної ономазіологічної імплікації інших її компонентів; 3) вибору ономазіологічної категорії та базису з одночасною граматикалізацією (отриманням частиномовного статусу); 4) формальної процедури поєднання ознаки (ознак) і базису; 5) семантизації (набуття знаком лексичного значення й потенціалу його розвитку).

П'ятий етап парадигмізації та синтагмізації передбачає отримання готовим знаком словотвірного потенціалу, місця в системі лексичних зв'язків, граматичній підсистемі, мовленнєвому потоці й т. ін. Це відбувається і при вторинному позначенні, коли знак змінює деякі свої властивості з огляду на нове співвідношення форми та змісту.

Висновки. Запропонована модель породження номінативних одиниць має високу пояснювальну спроможність, оскільки на її підставі досліджуються процеси мотивації, здійснюється реконструкція структури знань про позначене, виявляється взаємодія різних пізнавальних механізмів етносвідомості.

Список літератури

1. Арнхейм Р. Новые очерки по психологии искусства. – М.: Искусство, 1994.
2. Бергсон А. Собр. соч.: В 4 т. – М.: Московський клуб, 1992. – Т. 1.
3. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 8 т. – М.: Наука, 1982. – Т. 2.
4. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы: Гылым, 1997.
5. Дубров А.Г., Пушкин В.Н. Парапсихология и современное естествознание. – М.: Советско-американское предприятие Соваминко, 1990.
6. Жаналина Л.К. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков. – Алматы: Республиканский издательский кабинет КАО, 1998.
7. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: Российский гуманитарный университет, 2000.
8. Клике Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. – М.: Прогресс, 1983.
9. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986.
10. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004.

11. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Наука, 1996.
12. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1999.
13. Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23.
14. Пиаже Ж. Генетический аспект языка и мышления // Психолингвистика. – М.: Наука, 1984.
15. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Наука, 1990.
16. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К.: Фитосоцицентр, 2000.
17. Селиванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К.: Черкаси: Брама, 2004.
18. Селиванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006.
19. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Наука, 1996.
20. Торопцев И.С. Словопроизводственная модель. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1986.
21. Узнадзе Д.Н. Психолингвистические исследования. – М.: Госиздат, 1966.
22. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991.
23. Chafe W.I. Repeated Verbalization as Evidence for the Organization of Knowledge // Preprints of the Plenary session Papers XIV International Congress of Linguists. – Berlin, 1987.
24. Geerarts D. Cognitive Grammar and the History of Lexical Semantics // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam: Benjamins, 1988.
25. Hassan I. The culture of postmodernism // Theory, culture, and society. – 1984. – № 2-3.
26. Pylyshyn Z.W. Computational processes in human vision: an interdisciplinary perspective. – Norwood, 1988.
27. Schlesinger J.M. Production of Utterance and Language Acquisition // The Ontogenesis of Grammar. – N.Y., 1971.

Селиванова Е.А. ПСИХОЛІНГВІСТИЧЕСЬКЕ І КОГНІТИВНЕ ОСНОВАННЯ МОДЕЛІ ПОРОДЖЕННЯ НОМІНАТИВНИХ ЄДИНИЦ

В статті пропонується принципово нова модель породження номінативних одиниць, базуюча на розробках Московської психологічної школи, положеннях сучасної когнітивної семантики, концепції зв'язу мислі і слова А.А. Потебни, психологічних теоріях організації пам'яті і взаємодії свідомих і несвідомих процесів в мовній діяльності.

Ключові слова: аперцепція, інтеріоризація, внутрішнє програмування, мотивуюча база, ономазіологічна структура, ментально-психонетический комплекс

Selivanova H.A. THE PSYCHOLOGY-LINGUISTIC AND COGNITIVE BASIS OF GENERATION'S MODEL OF NOMINATIVE UNITS

The article focuses on the new model of generation of nominative units, being based on theories of Moscow psychological school, and modern cognitive semantics, A. Potebnya's conception of thought and word relation, psychological theories of memory organization and conscious and unconscious co-operation in speech activity.

Key words: apperception, interiorization, internal program, explaining base, onomasiological structure, mental psychonetic complex

Поступила до редакції 08.03.2007 р.